

УДК 94(470+571)"1906-1907": 543.25

О. Зінченко, доктор історичних наук, доцент, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Питання про смертну кару в Державній раді Російської імперії (1906–1907 рр.)

У наші дні законодавче вирішення питання про відмову від застосування смертної кари, а також рівень розвитку парламентаризму постають як визначальні свідчення належності країни до числа цивілізованих спільнот, що захищають загальнолюдські цінності. Важливість цієї проблеми обумовлює необхідність висвітлення історичної практики боротьби за скасування смертної кари. Постає актуальним у науковому та політичному плані вивчення особливостей законодавчого вирішення цього питання верхньою палатою народного представництва Російської імперії 1906–1907 рр.

Радянські та сучасні російські дослідники приділяли увагу висвітленню боротьби нижньої палати російського парламенту початку ХХ ст. за скасування смертної кари. Що ж стосується Державної ради, то це питання згадувалося лише побіжно окремими авторами праць, зокрема, С. С. Ольденбургом¹, В. О. Дьомінім², Є. А. Юртаєвою³, А. Ф. Смірновим⁴, а у вітчизняній історіографії дещо ширше — О. В. Зінченко⁵. У зв'язку з відсутністю комплексного висвітлення цієї проблеми у даній статті здійснюється спроба зробити внесок у її вирішення. Мета статті — виявити особливості і результати законодавчої боротьби членів Державної ради Російської імперії 1906–1907 рр. у питанні збереження чи скасування смертної кари. Основне завдання полягає в аналізі стенографічних звітів Державної

¹ Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. – М., 1992. – 640 с.

² Демин В. А. Верхняя палата Российской империи (1906–1917) / В. А. Демин. – М., 2006. – 376 с.

³ Юртаева Е. А. Государственный совет России (1906–1917 гг.) / Е. А. Юртаева. – М., 2001. – 200 с.

⁴ Смирнов А. Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917 / А. Ф. Смирнов. – Челябинск, 2010. – 624 с.

⁵ Зінченко О. В. Законодавча діяльність Державної ради Російської імперії (1906–1907 рр.) / О. В. Зінченко. – Х., 2010. – 180 с.

ради та Державної думи про роботу щодо вирішення означеної проблеми.

Законопроект про скасування смертної кари виявився одним із двох законопроектів, що надійшли до Державної ради з нижньої палати протягом першої сесії (з 28 квітня по 7 липня 1906 р.). Він складався лише з двох статей: «Стаття 1. Смертна кара скасовується. Стаття 2. У всіх випадках, у яких чинними законами (кримінальний кодекс, кодекс покарань кримінальних та виправних, військовий та військово-морський статuti про покарання) передбачена смертна кара, вона замінюється безпосередньо наступним за тяжкістю покаранням»¹. Оскільки в умовах революції і дії закону про надзвичайний стан до Державної думи надходили багаточисельні звернення населення за рятівною допомогою, вона порушила питання про скасування смертної кари 18 травня 1906 р. і надавала йому великого значення.

Дума вже 26 травня ухвалила постанову про його вирішення у нагальному порядку, прагнучи врятувати якомога більше життів, до того ж не жертв терору, а самих терористів. Про це яскраво свідчать такі факти. 14 травня 1906 р. у Севастополі терористи кинули бомбу у карету коменданта міста генерала Неплюєва. Останній вцілів, але вибух розірвав на шматки вісім осіб, у тому числі двох дітей, і поранив кілька десятків людей. Депутати ж Думи відразу заговорили не про покарання злочинців, а про необхідність «попередити пролиття крові» терористів². При цьому вони кричали про жорстокий урядовий терор, що не відповідало дійсності. Так, за кілька місяців до севастопольського нападу суди винесли смертні вироки 90 терористам, хоча за цей час останні вбили 228 і поранили 338 представників влади (співвідношення 90 до 566). Коли ж правий депутат М. О. Стахович наводив означені факти, інші голосно вигукували: «Мало!»³. «Обрані проти уряду, — писав з приводу такого поведження членів нижньої палати С. С. Ольденбург, — депутати вважали себе виразниками волі народу, яким по праву мала б належати влада. Вони виходили не з чинних законів, а з власних програм... Вони йшли на боротьбу. Терористичні акти видавалися більшості з них проявом законного народного обурення, а відповідні урядові репресії — неприпустимим насильством»⁴.

¹ Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. — СПб., 1906.

² Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. — М., 1992. — С. 328.

³ Там само. — С. 325.

⁴ Там само. — С. 321.

Але три міністри — військовий, юстиції та внутрішніх справ, відповідно до статті 56 Запровадження Державної думи 1906 р. про місячний термін підготовки законопроекту для внесення його на розгляд законодавчих установ¹ свідомо гальмували справу, даючи своїм підлеглим можливість якомога більше знешкодити сили революційного табору. Внаслідок цього законопроект було розглянуто у Державній думі лише 19 червня².

До Державної ради законопроект про скасування смертної кари надійшов під час 8-го засідання, 24 червня 1906 р. і відразу ж викликав гострі суперечки його прихильників і супротивників. Прихильники скасування смертної кари Г. В. Виковський, І. Г. Чавчавадзе, О. О. Шахматов, І. Г. Каменський, С. І. Лопацинський, В. І. Тімірязєв, Д. І. Багалій, В. І. Вернадський та інші державні радники висували різні доводи необхідності позитивного вирішення цього питання. Вони зазначали, що питання достатньо опрацьовано як у юридичній літературі, так і практикою, що смертна кара не знищує причин злочинних поступок, а зменшення чи збільшення їх кількості обумовлюється важливішими законами соціального життя тієї чи іншої країни³. Державний радник І. Г. Каменський підкреслював, що смертна кара застосовується переважно до політичних злочинців — робітників, селян, представників національних меншин, які є «людьми безправними або неповноправними... Смертна кара не знищує причин недовольства — потрібно всіх їх зробити повноправними»⁴. С. І. Лопацинський констатував, що загроза життям не стримає руки, коли вона йде на злочинну справу під впливом політичного фанатизму»⁵. Він цитував слова професора Гейдельберзького університету Г. Єллінека: «Навряд чи у якій-небудь державі заповіді гуманності так безсоромно топчуться, як у Росії, де одна частина населення захоплена лише думкою, як би винищити другу, і де керуючі і керовані однаково обагрянені кров'ю»⁶. І таку думку підтримував В. І. Тімірязєв. «Ми присутні при трагічному видовищі змагання двох терорів, — підкреслював державний радник, — терору знизу і терору зверху. Підсилення останнього не при-

¹ Законодательные акты переходного времени 1904–1908 гг. – СПб., 1909. – С. 952–953.

² Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. – СПб., 1906. – Засед. 9-е. – С. 10.

³ Там само. – С. 11, 14, 15, 19, 20.

⁴ Там само. – С. 11.

⁵ Там само. – С. 16.

⁶ Там само. – С. 16.

водить до послаблення першого, але хитає престиж законної влади і підвалини моральності»¹.

Чисельними виявились і супротивники скасування смертної кари: М. Ф. Касаткін-Ростовський, П. П. Семьонов, В. О. Бутлеров, Ф. Д. Самарін, С. С. Гончаров і багато інших. Вони звинувачували своїх опонентів і Державну думу в односторонності рішення, в антидержавності, забутті чи свідомому ігноруванні жертв революційного терору, а також у тенденційності і схильності до упередженості. «Ми усі занадто напружені, партійні, — сказав із цього приводу державний радник М. М. Буткевич, — ми маємо ті чи інші погляди і стараємося їх виправдати»². Князь М. Ф. Касаткін-Ростовський вважав за злочин «йти назустріч Державній Думі, яка є непослідовною, оскільки, прагнучи до амністії і скасування смертної кари, вона відмовляється висловити хоча б платонічне співчуття постраждалим від революції... Але ми, ті, що стоїмо за порядок, не можемо вирвати з рук уряду ту зброю, яка йому необхідна»³. «Виходить, — додавав з цього приводу С. С. Гончаров, — що прихильники скасування захищають лише інтереси злочинців, а не їхніх жертв»⁴. В антидержавницьких намірах Думи і тих державних радників, що захищали ухвалений нею законопроект, звинувачував і П. П. Семьонов. «На державі лежить святий обов'язок охороняти життя, свободу, недоторканність особи і майна своїх підданих, — говорив він із трибуни Державної ради, — на ній лежить святий обов'язок зберігати цілісність, недоторканність усїєї держави від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Не вдаючись до смертної кари, адміністрація не впорається, особливо та, що управляє значними, населеними багатьма племенами з різними рівнями культури, територіями»⁵.

На такій же позиції стояв і державний радник М. Е. Крамер, стверджуючи, що революція викликала «огульний розбій і грабіжництво». «Тут були сказані хороші слова, висловлені добрі почуття, високі ідеї, — продовжував радник, — але ніколи ще революція і терор не були переможені хорошими словами, високими ідеями, а завжди однією грубою силою»⁶. М. Е. Крамер навів приклад ефективного застосування такої сили у Прибалтиці. Так, тільки у місті Ризі протягом кількох

¹ Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. — СПб., 1906. — Засед. 9-е. — С. 19.

² Там само. — С. 35.

³ Там само. — С. 24.

⁴ Там само. — С. 34.

⁵ Там само. — С. 25.

⁶ Там само. — С. 20.

місяців 1905 р. було вбито 110 державних посадових осіб. Тут революціонери широко застосовували найманих убивць, часто 15–16-літніх юнаків з обмеженим розумом, за платню, що сягала від 30 рублів до 50 копійок за чуже обірване життя. Після приведення у дію першого ж смертного вироку у січні 1906 р. протягом чотирьох місяців не було зафіксовано жодного політичного вбивства, хоча кількість нападів на приватних осіб не зменшилась¹. «Збереження існування держави і життя цивілізованого суспільства, — доходив висновку радник, — стоїть вище життя купки негідників і божевільних»². М. Ф. Касаткін-Ростовський також наводив приклади неймовірної жорстокості революційних терористів, зокрема, про розірваних бомбами на шматки дітей, про асигнування певними зарубіжними силами фінансових коштів в обсягах сотень мільйонів рублів російської революції, про неефективність скасування смертної кари в багатьох країнах³.

Лідер правої групи державних радників Ф. Д. Самарін доводив, що політичні злочини частішають і сягають абсолютно невірогідних меж, перевищують усе те, що можна собі уявити і що російський народ «доходить до озвіріння»⁴. Він переконував членів Державної ради у тому, що скасування смертної кари знищить російську державу⁵. «Необхідно зазначити, — продовжував Ф. Д. Самарін, — що влада розхитана у вищій мірі... Отже скасування смертної кари виявилось би підтримкою того нездорового стану суспільства, який складає найбільш сприятливий ґрунт для різних злочинів та злодіянь»⁶.

Наприкінці дев'ятого засідання було ухвалено пропозицію державного радника О. О. Сабурова про припинення диспуту⁷. На наступному, десятому, засіданні, що відбулося 28 червня 1906 р., Державна рада обрала спеціальну комісію для вивчення думського законопроекту про скасування смертної кари у складі 15 осіб, передала до неї законопроект з рекомендацією закінчити підготовчу роботу в можливо коротший термін⁸. Однак розпуск палат народного представництва не дав змоги Державній раді повернутися до цього питання.

¹ Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. — СПб., 1906. — Засед. 9-е. — С. 21.

² Там само. — С. 22.

³ Там само. — С. 22–23.

⁴ Там само. — С. 31.

⁵ Там само. — С. 29.

⁶ Там само. — С. 31–32.

⁷ Там само. — С. 32.

⁸ Там само. — Засед. 10-е. — С. 1–2.

З питанням про смертну кару було тісно пов'язане і питання про скасування воєнно-польових судів¹. Останні були запроваджені царським указом від 19 серпня 1906 р. у порядку статті 87 Основних державних законів: одна — для цивільного населення, інші — для армії та флоту з метою боротьби з революцією і її терором. Ці суди діяли у 82 губерніях із надзвичайним станом. Воєнно-польовий суд складався з призначених генерал-губернатором або начальником гарнізону п'яти стройових офіцерів. Справи слухались із подання поліції при закритих дверях, без свідків, адвокатів і навіть прокурорів протягом 48 годин. Звичайним вироком була смертна кара. Вирок набував законної сили негайно, оскарженню не підлягав і виконувався протягом доби. На початок березня 1907 р., за вироками воєнно-польових судів, було страчено — розстріляно і повішено — понад 1 100 осіб². Указ 19 серпня 1906 р. стосовно цивільного населення автоматично втрачав силу 20 квітня 1907 р., тобто через два місяці після початку засідань палат народного представництва, але стосовно армії та флоту, як сфери головнокомандування імператора, зберігався.

Питання про скасування воєнно-польових судів викликало запеклу боротьбу депутатів Державної думи та уряду. З його пропозицією 17 березня 1907 р. виступив член центрального комітету кадетської партії В. М. Гессен. Він зазначав, що 20 квітня 1907 р. закінчується дія закону про воєнно-польові суди стосовно цивільного населення. Але депутати-кадети вирішили, по-перше, достроково, тобто не чекаючи подання членів уряду, припинити його дію, щоб врятувати сотні життів, а по-друге, через упевненість у тому, що уряд застосовуватиме його без скасування і після 20 квітня 1907 р. «Не можна сумніватися у тому, — наголошував В. М. Гессен, — що наші воєнно-польові адміністратори не розлучаться з воєнно-польовими судами до тих пір, поки отруєну зброю урядового терору не буде вирвано з їхніх рук. Пропонуючи увазі Державної думи законопроект про скасування воєнно-польових судів, ми виходимо з того, що нагальне скасування воєнно-польової юстиції із скороченням її дії хоча б на кілька тижнів є священним обов'язком Державної думи»³. В. М. Гессен висловив сподівання, що уряд не скористується правом місячного терміну на підготовку питання до розгляду і воно знайде позитивне вирішення

¹ Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. – СПб., 1907. – Засед. 11-е. – Ст. 344–360.

² Государственная Дума. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. – Т. 1. – СПб., 1907. – Засед. 8-е. – Ст. 368.

³ Там само. – Ст. 360.

у Думі та Державній раді і затвердження монархом¹. Підкреслюючи необхідність «повстати проти божевільної політики урядового терору, який штовхає країну на шлях терору революційного» та що «воєнно-польова юстиція є символом семимісячного міждум'я», В. М. Гессен запропонував негайно обрати спеціальну комісію і надати їй термін в одну добу на укладання тексту законопроекту про скасування воєнно-польових судів².

Уряд і його прихильники у нижній палаті звинувачували Державну думу в необ'єктивності оцінки ситуації в країні, у пристрасному захисті революційних терористів і підкреслювали право уряду на збереження держави та захист життя людей. «Я, заходячи до цього храму правди, — говорив депутат-націоналіст П. М. Крупенський, — сподівався почути правду, але, на жаль, я її не почув. Тут я побачив партійну боротьбу, а не правду. Тут є лише самостійні групи, окремих думок немає і правди теж немає. Нам кажуть про кривавий туман, а не бачать кривавої хвилі анархії, яка насувається. Ми — проти божевілля терору і вбивств, тих вбивств, що йдуть зліва, яких підштовхує та навчає центр»³. «Воєнно-польові суди, — продовжував П. М. Крупенський, — є логічним наслідком розбою визволителів і коли це зупиниться, то зникнуть і воєнно-польові суди. Вам малюють усі жахи воєнно-польових судів, але не показують паралель тих убивств, що здійснюються зліва. Їх здійснюють у темноті... вриваються і вбивають ні в чому не повинних дітей. Ось тут треба боротися, з цими бомбами, кинджалами, з усіма тими жахами, що наповнюють нині російську державу»⁴.

Про необхідність і обов'язок уряду вести таку ж боротьбу говорив у Державній думі і голова Ради міністрів П. А. Столипін. «Держава може, держава зобов'язана, — підкреслював прем'єр, — коли вона перебуває у небезпеці, ухвалювати найсуворіші, найнадзвичайніші закони для того, щоб забезпечити себе від розпаду»⁵. Виходячи з цього, П. А. Столипін заявив, що попри усі сподівання депутатів, уряд скористається наданим йому законом правом про місячний термін підготовки питання до внесення в Державну думу⁶. Отже, сподівання думських депутатів з цього приводу не досягли бажаної мети. До того

¹ Государственная Дума. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. – Т. 1. – СПб., 1907. – Засед. 8-е. – Ст. 361.

² Там само. – Ст. 362.

³ Там само. – Засед. 9-е. – Ст. 445.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Ст. 514.

⁶ Там само.

ж уряд мав право внести подання до законодавчої установи про затвердження введеного за допомогою статті 87 Основних державних законів протягом двох місяців після початку сесії.

У зв'язку з заявою уряду обрання спеціальної комісії для підготовки законопроекту про скасування воєнно-польових судів було перенесене на наступне засідання¹. Укладений обраною комісією законопроект виголошував: «1. Найвище затвержене, в 19-й день серпня 1906 р., положення Ради міністрів про запровадження воєнно-польових судів скасувати. 2. Усі справи, з яких вироки воєнно-польових судів, утворених на підставі найвище затверженого, в 19-й день 1906 р., положення Ради міністрів, не знайшли виконання, а також справи, з яких засуджені відбувають покарання, невідкладно передати до загальних судових місць для подання і розгляду за правилами статуту карного судочинства»². Оскільки уряд дотримався букви закону про місячний термін підготовки питання до внесення до законодавчої установи, то лише 17 квітня 1907 р., на двадцять дев'ятому засіданні Державної думи, законопроект про скасування воєнно-польових судів було ухвалено одногосно³.

Через Великодні свята ухвалений Державною думою законопроект потрапив до Державної ради майже через два тижні. Його обговорення в ній розпочалося 2 травня 1907 р. з виступу міністра юстиції. Останній заявив, що Державна дума ухвалила законопроект з порушеннями вимог статей 56 та 57 Запровадження Державної думи 20 лютого 1906 р. З його виступу випливало, що Дума могла приступити до обговорення законопроекту за власною ініціативою і надіслати його потім, у випадку ухвали, до Державної ради лише дотримавшись двох умов: 1) відмови взяти на себе укладання законопроекту з боку міністрів, яким було повідомлено про день слухання заяви про зміну чи видання нового закону і не пізніше ніж за місяць ознайомлено із змістом закону; 2) укладання думською комісією законопроекту лише після отримання відмови міністрів⁴. Виходячи з цього, міністр юстиції стверджував, що через порушення Державною думою процедури розгляду законопроекту він має відхилитися Державною радою навіть без

¹ Государственная Дума. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. – Т. 1. – СПб., 1907. – Засед. 10-е. – Ст. 537.

² Там само. – Засед. 11-е. – Ст. 344–360.

³ Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. – СПб., 1906. – Ст. 2283–2284.

⁴ Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. – СПб., 1907. – Засед. 11-е. – Ст. 345.

розгляду. Саме тому більшістю голосів членів верхньої палати законопроект було відхилено¹.

Таким чином, за умов першої російської революції 1905–1907 рр. боротьба між урядом та щойно запровадженим народним представництвом за скасування смертної кари та воєнно-польових судів виявилась однією з найважливіших проблем. У той же час між позиціями верхньої та нижньої палат стосовно цієї проблеми виникли принципові розбіжності. Державна дума одностайно засуджувала урядові репресії проти революційних терористів і одночасно виправдовувала дії останніх, що розхитувало монархічну систему і підривало державність взагалі. Позиція ж верхньої палати характеризувалась боротьбою прихильників та супротивників скасування смертної кари. Водночас у цілому Державна рада у переважній більшості особового складу схилилася на бік уряду, що обернулося відмовою від затвердження ухвалених Думою законопроектів про скасування смертної кари та воєнно-польових судів. При цьому слід вказати на необхідність більш поглибленої оцінки позицій законодавчих установ у розглянутому питанні і встановлення ступеня впливу їхніх рішень на подальший розвиток внутрішньополітичної ситуації в імперії.

¹ Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. – СПб., 1907. – Засед. 11-е. – Ст. 360.